

مجلة الجمعية الإيرانية للغة العربية وآدابها، فصلية
علمية محكمة، العدد الـ ٧٦، خريف ١٤٠٤ هـ. ش،
٢٠٢٥ م؛ صص ٢٠٠-١٧٦

**Analysis of Muawiya's sermons
after the assassination of Uthman until the signing of the
peace agreement with Imam Hassan (peace be upon
him) based on the analysis of Foucault's discourse
Article Type: Research**

Kowsar Tavakkoli Quchani¹, Marzie Abad^{2}*

Abstract

time of Uthman's assassination until the peace with Imam Hassan (peace be upon him) based on Foucault's discourse analysis of power. He considered power to be an invisible phenomenon that exists in unequal relations and strengthens itself through specific policies and supervisions. Given that there are important lessons hidden in historical-analytical studies, The killing of Uthman and the beginning of the caliphate of Imam Ali (peace be upon him) is considered a critical point in the history of Islam, This writing can provide a new and fresh perspective on events. At this time, Muawiya was able to attract the opinion of the Shamians to fight with Amir al-Mu'minin and seriously enter the political-Islamic discourse. At that time, Mu'awiyah delivered important sermons which with their study we can indicate the use of discourse and a special policy. by using them he was able to reach his goal without being questioned by the Shamians and bring them along with him. In this descriptive-analytical research, Statistical analysis has also been used as follows: Muawiyah's sermons in the period after the assassination of Uthman until before the signing of the peace treaty with Imam Hassan (peace be upon him) , Sentence by sentence, have been studied based on Foucault's discourse analysis and his methods of discourse monitoring. The results of the research show that, in addition to the method of prohibiting speech, Muawiyah used the truth-oriented

¹. Ph.D student, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, orcid.org/0009-0004-3945-3848

². Corresponding author, Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad. orcid.org/0000-0002-5968-289X, Email:mabad@ferdowsi.um.ac.ir

expression appropriate to the discourse of the Umayyads of Sham, interpreting according to the verses of the Qur'an, in a special way, he used the method of reason against madness or himself against others, and by deepening the enmity Between the two fronts, it has reached its goal.

Keywords: Muawiyah, Foucault's discourse, power, Sham

1. introduction

The assassination of Uthman and the beginning of the caliphate of Imam Ali (a.s.) is considered a sensitive point in Islamic history because at this time Muawiyah was able to attract the attention of the Syrians to war with the Commander of the Faithful and to seriously enter the political-Islamic discourse. At that time, Muawiyah delivered important sermons, the study of which can indicate the use of a specific discourse and policy, a policy and discourse by which he was able to achieve his goal without being questioned by the Syrians and to bring them along with him. In this study, which was conducted using a descriptive-analytical method, Muawiyah's sermons in the period after the assassination of Uthman until the conclusion of the peace treaty with Imam Hassan (a.s.) have been examined based on Foucault's discourse analysis and his methods of discursive surveillance.

2. Literature review

Discourse is the basic term of Foucault's writings. He presents discourse as a historical phenomenon and believes that there is no general theory of language and discourse, and that what exists is a historical description of discourse or discursive actions. Discourse analysis is an investigation of the historical situations that have made it possible for that discourse to emerge but do not guarantee its continuation. In the many references he makes to discourse, he introduces it as the mere fact of speaking, of employing vocabulary, of using the words of others, and of sayings that others understand and accept; in addition, he points out that discourse is nothing but the violence that we inflict on phenomena; that is, we impose our will and procedure on phenomena. According to Foucault, the world has no specific form of expression and expression of its own, and man expresses it in his own language. There are criticisms of this thinking, for example, it is said that if Foucault speaks the truth about the

impossibility of truth, all truths will be in doubt. It should be noted that one way to become familiar with the term discourse from Foucault's perspective is to understand the concepts of power, knowledge, and truth from his perspective, because this combination is the builder of discourse and he has dealt with it sufficiently and adequately in his book "The Order of Discourse"

3. methodology

The method of work in this research is descriptive-analytical. Foucault's assumption is that in any society, the production, monitoring, and organization of discourse is carried out by using methods that seek to eliminate and control the dangers of discourse and dominate the course of events and are divided into three categories: external method, internal method, and discourse competence. These methods play a major role in the power of discourses. External methods are methods that are applied from the outside and whose function is to act as a device for excluding or excluding discourses, and include prohibition, the limitation of madness, and devotion to truth. In the group of internal methods, discourse monitors itself and acts more as principles of classification, regulation and distribution, seeking to dominate events. This type of monitoring has three factors: authorship, interpretation and organization of scientific materials. Foucault considers the last practice of surveillance to be access to discourse, meaning that the doors of discourse are not open to everyone, and conditions are always imposed on the use of discourse and the people who possess it, and attention is paid to rules that prevent everyone from having access to discourse. For example, the education system is a kind of political method for changing or maintaining the ownership of discourses along with the power and knowledge arising from them.

4. Results

External methods are known as methods of rejection or exclusion, which were used abundantly in Muawiyah's speeches; for example, the prohibition of praising the Commander of the Faithful and the abundance of praise for Muawiyah, who presented himself as righteous and tried to attract the attention of the Syrians with seemingly logical speeches, created an Umayyad discourse in Syria that caused its inhabitants to be unaware of true Islam and to fight against Imam Ali (peace be upon him). Muawiyah made great use of

the method of reason versus madness or self versus other; meaning that he always tried, in his sermons, to introduce himself and the people of Syria as true Muslims and to portray the Imam (peace be upon him) and his companions as covenant breakers, murderers of Uthman, and intent on chaos and war and bringing about destruction. Internal methods, which are considered the discourse's control over itself, are also observed in the sermons; For example, Muawiyah, by using verses of the Quran and presenting his own interpretations and examples, was able to attract the attention of the Syrians to fight against the Commander of the Faithful (peace be upon him); the method of organizing scientific materials was also used; because before killing Uthman, Muawiyah, with the outward appearance of piety, had created such a discourse in Syria that all his claims against the Imam were accepted as reality and religion.

بررسی خطبه‌های معاویه بعد از قتل عثمان تا عقد صلحنامه با امام

حسن علیه السلام بر مبنای تحلیل گفتمان فوکو

نوع مقاله: پژوهشی

کوثر توکلی قوجانی^۱، مرضیه آباد*^۲

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد

۲. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه فردوسی مشهد

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۰۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۵/۰۶

چکیده

پژوهش حاضر خطبه‌های معاویه پس از قتل عثمان تا صلح با امام حسن علیه‌السلام را بر پایه‌ی تحلیل گفتمان قدرت فوکو مورد بررسی قرار می‌دهد. وی قدرت را پدیده‌ای ناپیدا می‌داند که در روابط نابرابر وجود دارد و به وسیله‌ی سیاست و نظارت‌هایی خاص، خود را تقویت می‌نماید. نظر به این که در بررسی‌های تحلیلی-تاریخی درس‌های مهمی نهفته‌است و قتل عثمان و شروع خلافت امام علی علیه السلام نقطه‌ای حساس در تاریخ اسلام به حساب می‌آید؛ این نگاشته می‌تواند دید جدیدی نسبت به وقایع به دست دهد. در آن روزگار، معاویه توانست نظر شامیان را برای جنگ با امیر المومنین جلب کند و خود را به شکلی جدی وارد گفتمان سیاسی-اسلامی نماید. وی در این دوره، خطبه‌های مهمی ایراد کرد که بررسی آنها نشان‌دهنده‌ی استفاده از گفتمان و سیاستی خاص است. وی با استفاده از همین گفتمان، توانست بدون زیرسوال رفتن از جانب شامیان به مقصود خود برسد و آنها را با خود همراه کند. در این پژوهش که به روش توصیفی - تحلیلی انجام انجام شده، با استعانت از تحلیل آماری خطبه‌های معاویه در بازه‌ی زمانی پس از قتل عثمان تا پیش از عقد صلح‌نامه با امام حسن علیه السلام، براساس تحلیل گفتمان فوکو و شیوه‌های نظارت گفتمانی وی مورد بررسی قرار گرفته‌است. نتایج برآمده از پژوهش نشان می‌دهد که معاویه علاوه بر روش ممنوعیت گفتمان، استفاده از جلوه‌ی حقیقت‌مدارانه متناسب با گفتمان اموی شام، تفسیر به رای آیات قرآن، به شکلی خاص از روش عقل

در برابر دیوانگی یا خود در برابر دیگران بهره برده و با عمیق کردن دشمنی میان دو جبهه به مقصود خود رسیده‌است.

کلیدواژه: خطبه، گفتمان فوکو، معاویه، قدرت، شام

۱. مقدمه

روزگار پس از رحلت پیامبر، مشهور به صدر اسلام، یکی از پرچالش‌ترین دوران‌های حکومت اسلامی است. نوپا بودن حکومت دینی و نارضایتی مردم در زمان خلیفه‌ی سوم و قتل وی، باعث شد افرادی که سودای قدرت در سر داشتند، به خصوص خاندان ابوسفیان، برای رسیدن به قدرت به تکاپو بیفتند. پس از قتل عثمان عده‌ای از دشمنان امیرالمومنین علیه السلام که برخی‌شان در قتل خلیفه‌ی سوم نیز نقش داشتند، خون او را برای مقابله با ایشان بهانه کرده و به کارشکنی پرداختند که نتیجه‌ی آن سه جنگ جمل، صفین و نهروان بود. یکی از مهم‌ترین این افراد معاویه بن ابوسفیان است.

از جمله تقابل‌های آشکار تاریخ اسلام، مقابله‌ی معاویه و امام علی علیه السلام است. معاویه زمانی که می‌توانست به عثمان یاری رساند از این کار خودداری و پس از به قتل رسیدن وی، پنج خطبه‌ی مهم برای مردم شام ایراد نمود و خود را خونخواه عثمان معرفی کرد و مردم آن دیار را به جنگ با امام علیه السلام تحریک نمود.

تحلیل گفتمان روشی برای بررسی داده‌ها، گفته‌ها و نوشته‌ها، کشف معانی را هدف خود قرار می‌دهد و در زمینه‌های مختلفی از جمله سیاست کاربرد دارد. این نوع بررسی آشکار می‌سازد که چگونه سیاستمدار در متن گفتمان، به قدرتو بالطبع خواسته‌ی خود می‌رسد؛ زیرا قدرت از منظر فوکو نقشی اساسی در زندگی نوع انسان، تاریخ و بالطبع تاریخ اسلام داشته‌است. بررسی گفتمان قدرت در خطبه‌های معاویه نشان‌دهنده‌ی روش‌های او برای تشویق مردم شام به جنگ و مقاومت در برابر قدرت گفتمان اسلامی حجاز است. این بررسی می‌تواند تحلیلی تاریخی به‌دست دهد و مطالب مهمی به تاریخ، علوم اجتماعی و سیاستمداران ارائه دهد.

۱-۱. پرسش پژوهش

سوال اصلی مقاله‌ی حاضر این است که معاویه چگونه و با چه روش‌هایی توانست گفتمان مقابل گفتمان ریشه‌دار اسلامی را به قدرت برساند و شامیان را با خود همراه سازد؟

١-٢. فرضیه‌ی پژوهش

معاویه با استفاده از روش‌هایی مانند ممنوعیت برخی سخنان در شام، تبلیغ امویان به‌عنوان افراد دارای صلاحیت گفتمانی و دستاویز قرار دادن خون عثمان و ایجاد جبهه دوسویه از مسلمانان توانست به مقصود خود برسد.

١-٣. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های زیادی درباره‌ی میشل فوکو انجام شده‌است. در اینجا به چند پژوهش که براساس نظریات او در بستر ادبیات به رشته‌ی تحریر درآمده‌است اشاره می‌شود:

"بررسی مفهوم قدرت در نامه‌های فروغ الدوله دختر ناصرالدین شاه قاجار با تکیه بر نظریه قدرت میشل فوکو"، ۱۳۹۹، فصل‌نامه‌ی علمی تفسیر و تحلیل متون زبان و ادبیات فارسی از معصومه شاهسواری و فاطمه حیدری که بدین نتیجه رسیده‌اند که زنان در دوره‌ی قاجار بدون پشت گرمی و حمایت مردان، نمی‌توانستند خواسته‌های خود را اجرا نمایند و از نظر توزیع قدرت، در مرتبه فرودست قرار گرفته بودند. مقاله‌ی "تحلیل گفتمان قدرت در داستان سیاوش بر اساس نظریه قدرت میشل فوکو"، ۱۳۹۹، مجله‌ی ادب فارسی، نوشته‌ی مختار ابراهیمی و شفا دهیمی‌نژاد. در این پژوهش تصویر روشن‌تری از مفهوم نظام «قدرت»، در سویه‌های مادی و معنوی آن، فرهنگ اساطیری و دینی ایران باستان و کرانه‌های اندیشه خسروانی نشان داده شده‌است. پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد "تطبیق نظریه‌ی قدرت فوکو با شاهنامه نادری" از محمد اسماعیل‌نژاد که در سال ۱۳۹۵ به رشته‌ی تحریر درآمد و در نتیجه‌ی آن ذکر شده‌است نادر شاه برای رسیدن به اهداف خود از حقیقت‌هایی استفاده کرد که با نگرش قدرت فوکو وجوه مشترک دارد.

اما تا آنجا که نگارنده تحقیق کرده‌است تاکنون پژوهشی با عنوان بررسی خطبه‌های معاویه بر اساس تحلیل گفتمان فوکو و شیوه‌های نظارت بر گفتمان او انجام نشده‌است.

١-٤. روش تحقیق

این پژوهش به روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای و فیش‌برداری انجام شده‌است و خطبه‌های معاویه بر پایه‌ی تقسیم بندی فوکو از شیوه‌های نظارت بر گفتمان که به سه دسته‌ی ۱- نظارت درونی شامل تفسیر، مولف و سازمان مواد علمی ۲- نظارت بیرونی که

برساخته از مرزبندی دیوانگی، ممنوعیت و ارادت به حقیقت ۳- دسترسی به گفتمان می‌باشد، تحلیل می‌شود.

۲. چهارچوب نظری

در این پژوهش، ابتدا آثا و اندیشه فوکو سپس گفتمان و نظریه‌ی گفتمانی او بررسی شده‌است؛ سپس روش‌های نظارت بر گفتمان براساس اندیشه‌های وی مدنظر قرار گرفته و سرانجام خطبه‌های معاویه بر مبنای این نظریات مورد نقد و تحلیل قرار گرفته‌است.

۲-۱. اندیشه‌ی میشل فوکو

تقریباً تمامی مفسران آثار فوکو براساس واژگان خود وی فعالیتش را به دو دوره‌ی دیرینه‌شناسی و تبارشناسی تقسیم می‌کنند. فوکو در مرحله اول زندگی خود به دیرینه‌شناسی علوم انسانی توجه داشته که این رشته تاملات را در تاریخ جنون، پیدایش کلینیک، نظم اشیا و دیرینه‌شناسی دانش بسط داده است. در مرحله دوم، که معمولاً به‌عنوان تبارشناسی شناخته می‌شود، مراقبت و تنبیه و تاریخ جنسیت را نوشته‌است. کتاب **نظم گفتار** وی به نوعی نقطه چرخش و تحول فوکو از دیرینه‌شناسی به سمت تبارشناسی ارزیابی می‌شود. او در مرحله دیرینه‌شناسی مستقیماً به مفهومی از گفتمان می‌پردازد که در سیر کارهای بعدی او نیز حضور دارد. نکته اساسی که باید مورد توجه قرار گیرد و تمامی آثار وی از این منظر مطالعه شود این است که مفهوم گفتمان از نظر فوکو تفاوت عمیقی با مفهوم ایدئولوژی دارد. اساساً گفتمان دارای یک مفهوم پس‌ایدئولوژیک است. زیرا در حالی مفهوم ایدئولوژی آبستن صدق و کذب است، گفتمان بر برساخته بودن صدق و کذب و کاربست رژیم حقیقت تاکید دارد. (کلانتری، ۱۳۹۱ش: ۹۵)

۲-۲. گفتمان و تحلیل گفتمان

گفتمان یا **discourse** که معادلش در زبان فارسی گفتار، سخن، وعظ و خطابه، درس و بحث است، از جمله مفاهیم مهم و پرکاربردی است که در شکل دادن به تفکر فلسفی، اجتماعی و سیاسی مغرب‌زمین در نیمه دوم قرن بیستم نقش بسزایی دارد. این مفهوم را می‌توان به کرات در نوشته‌های ماکیاولی، هابز و روسو یافت، ولی معنایی که متفکرانی مانند امیل بنویست، میشل فوکو و ژان دریدا و دیگر متفکران برجسته غربی از آن به دست می‌دهند

كاملا متفاوت با برداشت گروه اول است. این تفاوت معنا به حدی است که در دو سه دهه اخیر، افراد آکادمیک در سخنرانی ها و نوشته های خود، هنگام به کار بردن این مفهوم، تاکید می کنند که این مفهوم را در معنای فوکویی آن یا به معنای فراساختارگرایی آن، به کار می برند. (عضدانلو، ۱۳۸۰ش: ۱۴-۱۳)

در تعریف گفتمان و تحلیل آن، آرای متفاوتی ارائه شده است مثلا میلز می گوید هرچه دلالت می کند یا معنا دارد را می توان بخشی از گفتمان دانست. چنین تعریفی ممکن است گسترده به نظر برسد اما بر این تاکید دارد که گفتمانها، گروه بندی هایی ساده از اظهارات به حساب نمی آیند؛ بلکه شامل بیان هایی می شوند که در یک زمینه اجتماعی، دارای معنا و نفوذ و تاثیر هستند. (میلز، ۱۳۹۷ش: ۲۲) گفتمان را باید اصطلاحی کلی به شمار آورد که به همه ی گزاره ها، قوانینی که گزاره ها از طریق آن شکل می گیرند و فرآیندی که طی آن، برخی گزاره ها رواج یافته و برخی دیگر طرد می شوند، اشاره دارد. (همان، ۱۰۴)

در تعریفی ساده تر، گفتمان رویکردی پژوهشی است که در آن مطالب زبانی مانند گفتگو یا متون مکتوب، سندی برای پدیده هایی فراتر از فرد به حساب می آیند مانند بررسی نامه هایی قدیمی که علاوه بر نشان دادن احساسات نویسنده، اطلاعاتی جامع تر از اجتماع، ادبیات، ارزش ها و... را نیز نشان می دهد. (تیلور، ۱۳۹۷ش: ۱۸)

امروزه گفتمان و تحلیل آن در دو معنای متفاوت اما مرتبط به کار می روند. اولی به یک قطعه ی بزرگ زبانی اشاره می کند که این دیدگاه برخاسته از رویکرد زبان شناختی و سنت انگلیسی-آمریکایی است که بیشتر بر سطوح خرد متن تمرکز می کند. دیگری به سازمان بندی اجتماعی محتواها در شکل کاربردی آن توجه دارد که با سنت فرانسوی پیوند خورده و میشل فوکو نقش زیادی در آن داشته است و این نوع تحلیل، بیشتر به مفاهیم کلان مانند پراکتیس ها، قدرت، گفتمان و دانش می پردازد. (مکاریک، ۱۳۸۳ش: ۲۵۶؛ همان: ۱۳) این پژوهش نیز روش فرانسوی تحلیل گفتمان را دنبال می کند.

۲-۳. گفتمان و تحلیل گفتمان از دیدگاه فوکو

گفتمان اصطلاح پایه ای نوشته های فوکو است. او این مقوله را به مثابه ی یک پدیده ی تاریخی مطرح می کند و اعتقاد دارد هیچ نظریه ی عمومی درباره ی زبان و گفتمان وجود ندارد و آنچه که هست توصیفی تاریخی از گفتمان یا کنش های گفتمانی است. تجزیه و تحلیل

گفتمان، تحقیقی درباره‌ی موقعیت‌های تاریخی است که امکان ظهور آن گفتمان را فراهم آورده‌اند اما تداومش را ضمانت نمی‌کنند. (مکاریک، ۱۳۸۳ش: ۲۵۹-۲۵۸)

از نظر فوکو گفتمان، واقعیت محض سخن گفتن، استخدام واژگان، کاربست واژگان دیگران و واژگانی که دیگران می‌فهمند و می‌پذیرند، است. (فوکو، ۱۳۹۷ش: ۲۹) همچنین اشاره دارد که گفتمان چیزی نیست جز خشونت‌ی که ما نسبت به پدیده‌ها روا می‌داریم؛ یعنی، خواست و رویه‌ی خود را بر پدیده‌ها تحمیل می‌کنیم. جهان به باور فوکو تا زمانی که ما آن را به زبان خویش برگردانیم، هیچ‌گونه گویایی و بیان خاصی از خود را ندارد. (ضیمران، ۱۳۸۷ش: ۵). فوکو اذعان می‌کند که دسترسی به حقیقت مطلق، ممکن نیست چون نمی‌توان خارج از گفتمان چیزی گفت. در مقابل، گفتمان‌ها "احساس حقیقت" را در افراد به وجود می‌آورد. از آنجا که او حقیقت را دست نیافتنی می‌دید پرسش از آن را نیز بی‌حاصل می‌دانست و تمرکز خود را بر این موضوع منوط کرد که احساس حقیقت چگونه در گفتمان‌ها به وجود می‌آیند.^۱ (یورگنسن و فیلیس، ۱۳۸۹ش: ۳۹)

لازم به ذکر است که یکی از راه‌های آشنایی با اصطلاح گفتمان فوکویی، پی بردن به مفاهیم قدرت، دانش و حقیقت از منظر او است، چراکه این ترکیب سازنده‌ی گفتمان به‌شمار می‌آید. باید گفت به دنبال پیوند قدرت و دانش، قدرت رابطه‌ی نزدیکی با گفتمان پیدا می‌کند. (همان، ۳۷) این مقوله در آثار فوکو نقش جالب توجهی دارد که شایسته است ذیل عنوانی جداگانه بررسی گردد.

۲-۴. قدرت

فوکو قدرت را رابطه و نسبتی معرفی می‌کند که دال بر روابط نامتقارن و نابرابر است و خود دارای جوهر نیست. (دانیالی، ۱۳۹۳ش: ۴۴۳) وی قدرت را رویت‌پذیر و غیرقابل‌وارسی می‌داند و این مسئله باعث می‌شود که قدرت، حالتی خودکار و نظامند یابد و بر فردی خاص متمرکز نباشد و بالفعل بودن اعمال خود را نیز غیرضروری می‌سازد.^۲ (فوکو، ۱۳۷۸ش: ۲۵۱-۲۵۰) گفتنی است که فوکو گفتمان را یکی از نکات مهم در اعمال قدرت می‌داند زیرا علاوه بر آنکه قلمروی قدرت را محدود می‌سازد، پیامدهای واقعی اعمالش را در قالب نظام حقوقی نیز زمینه‌ی احیای سلطه‌ی بی‌چون و چرای قدرت را فراهم می‌سازد، به عبارت دیگر، قدرت خود زمینه‌ی توجیهش را فراهم می‌آورد و سیستمی که گفتمان و نظام حقوقی را در دست

دارد از آن برای مشروعیت خود استفاده می‌کند. (ضمیران، ۱۳۸۷ش: ۱۵۹-۱۵۶) چگونگی استیلا یافتن گفتمان به قدرتمند، بر پایه‌ی سه اصل است که به آن پرداخته می‌شود.

۲-۵. انواع نظارت بر گفتمان

فرض فوکو این است که در هر جامعه‌ای، تولید گفتمان، نظارت و سازمان‌یابی آن با به کار بردن شیوه‌هایی صورت می‌گیرد که درصدد از میان بردن و کنترل کردن خطرهای گفتمان و چیره شدن بر روند رویدادهاست (فوکو، ۱۳۷۸ش: ۱۴) و به سه دسته‌ی شیوه‌ی بیرونی، شیوه‌ی درونی و صلاحیت گفتمان تقسیم می‌شود. این روش‌ها در قدرت یافتن گفتمان‌ها، نقش زیادی ایفا می‌کنند.

۲-۵-۱. شیوه‌ی بیرونی

به گفته‌ی فوکو، این موارد، روش‌هایی هستند که از بیرون، اعمال می‌شوند و به‌عنوان دستگاه طردکننده یا کنارگذار گفتمان‌ها عمل می‌کنند. این شیوه‌ها شامل ممنوعیت، مرزبندی دیوانگی، ارادت به حقیقت هستند.

۲-۵-۱-۱. ممنوعیت

فوکو بدیهی‌ترین رویه‌ی نظارت بیرونی را ممنوعیت می‌داند یعنی هرکسی نمی‌تواند از هر موضوعی سخن بگوید. منع موضوع و رعایت آداب مربوط به اوضاع و احوال، مجموعه‌ای از ممنوعیت‌های متداخل اند که یکدیگر را تقویت و تعدیل می‌نمایند. در اینجا، پیوند میان گفتمان و قدرت آشکار می‌شود (فوکو، ۱۳۷۸ش: ۲۰)؛ زیرا به باور فوکو گفتمان، ذهنیت، بدن و دانش‌ها را می‌سازد و مسئول خلق جهان اجتماعی و نحوه‌ی امکان گفت‌وگو درباره‌ی آن و منتفی‌کننده‌ی اشکال دیگر اجتماع است. بدین شکل یعنی برای ترویج گزاره‌های خاصی تلاش می‌کند و از طرف دیگر مرزی میان این گزاره‌ها و دیگر گزاره‌هایی که باید از انتشارشان ممانعت کند، برقرار می‌سازد. بر این اساس قدرت نیرویی مولد و درعین حال بازدارنده به حساب می‌آید. (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹ش: ۳۷-۳۶)

۲-۵-۱-۲. مرزبندی دیوانگی

فوکو اعتقاد داشت طی تاریخ، نهاد های کنترلگر از شیوه‌ی تقسیم‌بندی دوتایی و نشانه‌گذاری استفاده کرده‌اند مانند گروه‌های دیوانه- سالم، خطرناک- بی‌خطر و بهنجار-

نابهنجار. این نهادها ویژگی‌ها و تفاوت‌ها را به شکلی اجباری تعیین می‌کنند (او کیست؛ کجا باید باشد؛ چگونه باید ویژگی‌هایش را برشمرد؛ چگونه می‌توان او را بازشناخت و چگونه باید او را تحت نظر و مراقبت قرار داد و ...) (فوکو، ۱۳۷۸ش: ۲۴۸) لازم به ذکر است رابطه با جنون در هر دوره ای بیانگر صورتبندی خاص گفتمان قدرت در مواجهه با دیگری است؛ یعنی نسبت عقل با جنون همانند رابطه‌ی "خود" با "دیگری" عینیت می‌یابد. (دانیالی و دیگران، ۱۳۹۷ش: ۸۰) به گفته‌ی فوکو این مورد به مقوله‌ی تقسیم‌بندی و نخواستگی اشاره دارد و از "تقابل میان سخن دیوانه و سخن عاقل" برمی‌آید؛ بدین صورت که سخن افراد دیوانه از قرون وسطی به بعد به معنای واقعی کلمه وجود نداشته است و به محض طرد شدن به عدم گرویده است. او به دوگانگی‌ای اشاره می‌کند که همواره یک سو را در مقابل طرف دیگر به جایگاه ترجیح می‌نشانند. این تقسیم‌بندی ناظر بر ترسیم مرزهایی است که گفتمان برای حفاظت و بازتولید خود به وجود می‌آورد. (ضیمران، ۱۳۹۱ش: ۱۱۷-۱۱۶)

۲-۱-۳. ارادت به حقیقت

سومین دستگاه طرد و کنار گذاری ارادت به حقیقت است. فوکو می‌گوید ارادت به حقیقت که در هر گفتمانی وجود دارد؛ از گذشته بر انسان تحمیل شده است و در هر گفتمانی وجود دارد؛ اما تنها می‌توان به نقابی از حقیقت دست یافت و فقط حقیقتی در نظر افراد ظاهر می‌گردد که در سطح جهانی، ثروت، بارآوری، توانمندی و ... به ارمغان آورد. (فوکو، ۱۳۷۸ش: ۲۳) روش ارادت به حقیقت امروزه به شیوه‌های به کار افتادن دانش، اعتبار و استناد یافتن مسائل در جامعه مربوط می‌شود. این شیوه درصدد است دو رویه‌ی قبلی را به حساب خود بگذارد تا بتواند آنها را تغییر داده و مبنایی برای موجه بودنشان به حساب آید. به نظر فوکو ارادت به حقیقت در زمان حال، عمیق‌تر و اجتناب‌ناپذیرتر گشته و خود را نه تنها در گفتمان‌های مختلف علمی مانند جامعه‌شناسی، روان‌شناسی و ... قرار می‌دهد بلکه به شکل نهان در سایر گفتمان‌های غیر علمی نیز دخیل است. (کلانتری، ۱۳۹۱ش: ۱۱۷)

٢-٥-٢. شیوه‌های نظارت درونی

در گروه شیوه‌های درونی، گفتمان بر خود نظارت می‌کند و بیشتر به‌عنوان اصول طبقه‌بندی، تنظیم و توزیع عمل می‌کند و به دنبال چیره شدن بر رویدادها است. این نوع نظارت دارای سه فاکتور مولف، تفسیر و سازمان مواد علمی است.

٢-٥-٢-١. تفسیر

فوکو در کتاب نظم گفتار، تفسیر را چنین معرفی می‌کند: در هر جامعه‌ای، شاهدیم که گزارش‌های عمده‌ای دهان به دهان می‌چرخند و همه تکرارشان می‌کنند و با این کار، آنها را تغییر می‌دهند. این‌ها متون، قواعد و مجموعه‌هایی از گفتارها و گفتمان‌هایی توأم با آداب معین اند که همه افراد آنها را از بر هستند و در احوال مشخصی گفته می‌شوند، این مطالب پس از به زبان آمدن تا بی‌نهایت گفته می‌شوند و گفته شده باقی می‌مانند مانند متون مذهبی، حقوقی و حتی برخی مسائل ادبی و علمی. این گفتارها بارها بر پایه‌ی اشیا، احساسات و اندیشه‌ها از نو ظاهر می‌شوند. نقش تفسیر این است که برای اولین بار چیزی را به ما بگوید که پیش از آن گفته شده و چیزی را مرتب تکرار کند که هرگز تکرار نشده است. با تفسیر، چیزی گفته می‌شود که در خود متن نیست اما به شرط آن که آنچه گفته می‌شود خود متن باشد و حقیقت را ادا کند. (فوکو، ۱۳۷۸ش: ۲۶-۲۴)

٢-٥-٢-٢. مولف

فوکو، اصل مولف را مکمل اصل تفسیر می‌داند؛ البته منظور او دیدگاه گوینده یا نویسنده‌ی سخنان نیست؛ بلکه آن را به عنوان کانون انسجام معانی گفتمان‌ها در نظر می‌گیرد. در زمینه‌هایی مانند ادبیات، علوم و فلسفه، قاعده بر این است که گفتار به مولفی نسبت داده شود؛ مثلاً از قرون وسطی به بعد در متون ادبی این انتظار به وجود آمد که مولف این متون معلوم باشد و از او خواسته می‌شود تا معنای نهانی را که در آن متن آشکار سازد یا به رگم میل خودش گردن بگیرد. به عبارتی مولف کسی است که به زبان خیالش وحدت بخشد و جایگاه واقعیت را در آن مشخص کند. گفتمان‌ها در پشت مولف قرار می‌گیرند و قدرت خود را به وی نسبت می‌دهند و مولف، شاخصی از حقیقت است و رویدادوارگی گفتمان را پنهان می‌سازد. (همان: ۲۸-۲۷)

۲-۵-۳. سازمان مواد علمی

قضیه‌ی علمی برای آنکه به مجموعه‌ی ماده‌ی علمی تعلق داشته باشد باید دارای خصوصیات پیچیده باشد و پیش از قضاوت و تشخیص درست و نادرست باید در راستای حقیقت باشد. در راستای حقیقت بودن فقط به پیروی از قواعد نوعی انتظام گفتمانی که باید در هر یک از گفتمان‌های ما به کار برده شود بستگی دارد. ماده‌ی علمی برای تولید گفتمان، حدودی را تعیین می‌کند. البته هر قضیه ولو درست، ماده‌ی علمی به‌شمار نمی‌رود زیرا اساس بر آن است که در افق نظری معین و حقیقتی مبتنی بر گفتمان باشد و هر حرف درستی که خارج از گفتمان واجد قدرت نقل گردد، شنیده نمی‌شود؛ به‌عنوان مثال ارائه‌ی نظریه‌ی گرد بودن زمین توسط گالیله صحیح بود اما به دلیل اینکه متناسب با گفتمان زمانه‌اش نبود، مقبول واقع نشد. (همان: ۳۳-۳۱)

۲-۵-۳. دسترسی به گفتمان

فوکو آخرین رویه‌ی نظارت را "دسترسی به گفتمان" می‌داند به این معنا که درهای گفتمان به روی همه گشوده نیست و همیشه شرایطی برای کاربست گفتمان و افرادی که آن را در اختیار دارند وضع می‌گردد. (همان: ۳۵-۲۳) همیشه قوانینی وجود دارد که مانع می‌گردد هر کسی به گفتمان دسترسی داشته باشد؛ مثلاً دستگاه تعلیم و تربیت، نوعی شیوه‌ی سیاسی برای تغییر یا حفظ تملک گفتمان‌ها همراه با قدرت و دانش‌های برخاسته از آنهاست. (ضمیران، ۱۳۹۱ش: ۱۱۷-۱۱۹) در این چهارچوب، صلاحیت کسانی که حق دارند به زبان مزبور سخن بگویند مشخص شده و صلاحیت کسانی که اجازه‌ی ورود به ساحت گفتمان را ندارند مورد بحث قرار گرفته‌است. قواعد بازی زبانی را نباید در متن گفتمان جست‌وجو کرد بلکه باید آن را در کارکردهای نهادی یافت که تولیدکننده‌ی گفتمان مزبور است. (همان، ۲۷)

۳. بررسی خطبه‌های معاویه

این بخش پژوهش، به نظارت‌های درونی و بیرونی و دسترسی به گفتمان اسلامی شام پس از قتل عثمان تا عقد صلحنامه با امام حسن علیه‌السلام پرداخته و ریشه‌های سیاسی و تاریخی آن زمانه را مورد بررسی قرار داده‌است.

۳-۱. نظارت بیرونی

٣-١-١. ممنوعیت و ارادت به حقیقت

از آنجا که ممنوعیت‌ها در شام باعث تشکیل گفتمانی اموی در آن دیار شده بود و مردم بنا به دانسته‌های ناقص خود با مسائل برخورد می‌کردند؛ ممنوعیت و ارادت به حقیقت در راستای یکدیگر قرار گرفته بودند؛ بنابراین در ارتباط با یکدیگر بررسی می‌شوند.

فوکو اذعان داشت آنچه باعث اثرگذار بودن قدرت می‌شود و آن را قابل پذیرش می‌کند، این است که قدرت مانعی در برابر افراد نیست که آشکارا با آنها مخالفت کند بلکه از این حد می‌گذرد و پدیده‌ها را تولید می‌کند، لذت، معرفت و گفتمان‌ها را به وجود می‌آورد. باید قدرت را شبکه‌ی مولدی به شمار آورد که در سرتاسر بدنه‌ی اجتماع جریان دارد و کارکردش فراتر از سرکوب است. (یورگنسن و فیلیپس، ۱۳۸۹ش: ۳۷-۳۶) معاویه نیز از زمان خلافت عمر در شام چنین شبکه‌ی قدرتی تشکیل داد. اتمسفر دینی شام نسبت به مکه و مدینه و کوفه متفاوت بود و اکثر ساکنانش در سه گروه جای می‌گرفتند: ۱- قبایل عرب طرفدار ابوسفیان که با تطمیع، سخنی علیه خلیفه نمی‌گفتند. ۲- اهل ذمه و ساکنان مسیحی که با گرفتن مقام از طرف خلیفه در امور همکاری و مسامحه می‌کردند. ۳- مسیحیان مسلمان شده‌ای که اسلام را با بنی امیه شناخته بودند و مطیع ایشان بودند. (محمد بیگی وکلانتری، ۱۳۹۶ش: ۹۹)

در خطبه‌های پس از قتل عثمان، چیزی در رابطه با ممنوعیت روایت سخنان امیرالمومنین علیه‌السلام دیده نمی‌شود بلکه او در عمل اجازه نقل احادیث را نمی‌داد و ممنوعیت در پیکره جامعه شام به شکلی سیستماتیک مورد پذیرش واقع شده بود. معاویه به گونه‌ای ضد علی علیه‌السلام تبلیغ می‌کرد که مردم ناآگاهی که ایشان را نمی‌شناختند، گمان‌هایی نابه‌جا درباره‌ی ایشان می‌بردند؛ به گونه‌ای که چون عمر بن عبدالعزیز، فرمان به موقوف کردن لعن بر ایشان را داد، بانگ عده‌ای بلند شد که نمازی که در آن لعن بر علی نباشد درست نیست. (مشکوری، ۱۳۷۹ش: ۳۴-۳۳) می‌توان گفت علاوه بر جعل احادیث در جهت مدح معاویه و مذمت امام علی علیه‌السلام و لعن ایشان، استفاده از مفاهیم اساسی دوپهلوی برای آرام و قانع کردن مردم، از سیاست‌های امویان برای رسیدن به مقصودشان بود؛ مانند تعبیر جماعت که تاکید بر حفظ آن داشتند و امکان وجود اعتراض را در برابر خلیفه کاهش می‌داد. (جعفریان، ۱۳۸۱ش: ۴۸) این سیاست و ممنوعیت‌ها در کنار وجهی ظاهری اسلام در شام، اجازه‌ی بروز و ظهور اسلام نبوی را در آن دیار نمی‌داد و باعث شده بود به اسم دین تفکراتی به مردم القا شود که با سنت

پیامبر تفاوت داشت و این عقاید، موضع‌گیری افراد را در برابر دیگر گفتمان‌ها تعیین می‌نمود. طبیعتاً به دلیل کثرت احادیث جعلی در مدح معاویه و عدم شناخت مردم از دیگر چهره‌های جهان اسلام، شامیان دین خود را گرو حمایت از معاویه می‌دیدند. این وضعیت به گونه‌ای بود که پس از شکست امویان از عباسیان، تعدادی از افراد سالخورده‌ی شام نزد ابوالعباس سفاح رفتند و گفتند: به خدا سوگند فقط بنی امیه را از نزدیکان پیامبر صلی‌الله علیه و آله می‌دانستیم تا اینکه شما به حکومت رسیدید. (البلاذری، ۱۴۱۷ق، ج ۴: ۱۵۹؛ مسعودی، ۱۴۲۵ق، ج ۳: ۳۴) این مسئله در بیشتر خطبه‌های معاویه، آشکار است؛ به‌خصوص در خطبه‌ای که پس از شهادت مالک اشتر ایراد نمود: "کان لعلی بن ابي طالب یدان یمینان، ففطعت إحداهما یوم صفین . یعنی عمار بن یاسر . وقطعت الأخری الیوم، وهو مالک الأشتر" (صفوت، دت، ج ۱: ۴۳۱-۴۳۰) این سخن می‌تواند نشانگر این باشد که مردم علاوه بر امیر المومنین علیه‌السلام با دیگر شخصیت‌های مهم مسلمان ناآشنا بودند و معاویه به راحتی می‌توانست از شهادت عمار یاسر که از اصحاب پیامبر بود، ابراز خرسندی کند.

معاویه با سوءاستفاده از بی‌خبری مردم آنها را علیه علی علیه‌السلام شوراند و در یکی از خطبه‌ها چنین گفت: "... فإن الیوم یوم أخطار، ویوم حقیقة وحفاظ، إنکم لعلی حق، وبأیدیکم حجة... " (صفوت، دت، ج ۱: ۳۳۹) معاویه جبهه‌گیری خود و مردمش را به حق و حقیقت‌مدارانه معرفی می‌کرد. او در خطبه‌ی پیش از جنگ صفین به لشکریان خود گفت: "انظروا یا أهل الشام، إنکم غداً تلقون أهل العراق، فکونوا علی إحدی ثلاث خصال إما أن تكونوا طلبتم ما عند الله فی قتال قوم بغوا علیکم، فأقبلوا من بلادهم حتی نزلوا فی بیضتکم، وإما أن تكونوا قومًا تطلبون بدم خلیفتکم و صهر نبیکم، وإما أن تكونوا قومًا تذبون عن نسائکم وأبنائکم، فعلیکم بتقوی الله والصبر الجمیل، واسألوا الله لنا ولکم النصر، وأن یفتح بیننا و بین قومنا بالحق، وهو خیر الفاتحین" (صفوت، دت، ج ۱: ۳۶۵) او در این خطبه، به گروه‌های مختلف مردم، چنین دلایلی برای جنگ ارائه داد: رضای خدا در جنگ با کسانی که بر آنها ستم روا داشتند و قصد جنگ با ایشان را دارند، انتقام خون عثمان و دفاع از زنان و فرزندان در برابر دشمن. بدین ترتیب، میل و ارادت به حقیقت‌را، که در تمام انسان‌ها وجود دارد، سیراب نمود و با سخنان به‌ظاهر حق‌مدارانه‌اش توانست پیش از جنگ، سربازان جبهه‌ی شام را آماده کند.

٣-١-٢. مرزبندی دیوانگی

همان طور که اشاره شد این مورد بیشتر به مرزبندی گفتمان و ایجاد جبهه‌ی خود در برابر دیگری اشاره دارد. به این وسیله‌ی صاحبان قدرت، گفتمان موردنظر رقبا را کنار زده و خود را بازپروری می‌نماید و قدرت را به دست می‌گیرد.

این روش در سخنان معاویه به وفور دیده می‌شود؛ برای مثال او پس از قتل عثمان و جنگ جمل در خطبه‌ای که برای مردم شام ایراد می‌کند چنین اظهار کرد: " .. يتوقد قبسه في الأرض المقدسة، جعلها الله محل الأنبياء والصالحين من عباده، فأحلهم أرض الشام، ورضيهم لها، لما سبق في مكنون علمه من طاعتهم ومناصحتهم خلفاءه والقوام بأمره.. اللهم انصرنا على أقوام يوقظون نائمنا، ويخيفون آمننا، ويريدون إراقة دمائنا، وإخافة سبلنا، وقد علم الله أننا لا نريد لهم عقابا، ولا نختك لهم حجابا، ولا نوظئهم زلقا، غير أن الله الحميد كسانا من الكرامة ثوبا لن ننزعه طوعا .. وأني ولي عثمان وقد قتل مظلوماً .. وأنا أحب أن تعلموني ذات أنفسكم في قتل عثمان " (صفوت، دت:ج ١، ٣١١-٣١٠) او ابتدا به مقدس بودن سرزمین شام و متدین بودن مردم آن دیار اشاره می‌کند سپس افرادی را که آرامش را از مسلمانان دریغ نموده‌اند (منظور علی علیه‌السلام و یاران ایشان است) مذمت کرده و دوباره به جایگاه والای شامیان و خود برمی‌گردد، سپس قتل عثمان را مظلومانه خوانده و خود را ولی دم و همدرد با مردم معرفی می‌کند. به عبارت دیگر معاویه با بالا بردن مرتبه‌ی شامیان و معرفی امام و یاران‌شان به عنوان افراد برهم‌زننده نظم و آرامش جبهه‌ی خود در برابر دیگری را به نمایش می‌گذارد. پس از این خطبه معاویه توانست رای مردم شام را برای بیعت با خود یکسان سازد.

معاویه در خطبه بعدی، پیراهن عثمان را بر روی منبر به‌نمایش می‌گذارد و می‌گوید: "يا أهل الشام قد كنتم تكذبوني في علي، وقد استبان لكم أمره، والله ما قتل خليفتمكم غيره، وهو أمر بقتله، وألب الناس عليه، وأوى قتلته، وهم جنده وأنصاره وأعوانه، وقد خرج بهم قاصداً بلادكم ودياركم لإبادتكم. يا أهل الشام، الله الله في دم عثمان" (صفوت، دت، ج ١: ٣٢٧) در اینجا او تکذیب‌کنندگان خود را ملامت کرده و درصدد ارائه‌ی چهره‌ای منفی و جنگ‌طلب از امام علیه‌السلام و یاران ایشان است که علاوه بر قتل عثمان درصدد خراب کردن خانه و کاشانه‌ی شامیان هستند، لذا مردم را به جنگ دعوت می‌کند و مردم نیز از او اطاعت می‌کنند.

معاویه در خطبه‌ی پیش از آغاز جنگ این رویه را ادامه می‌دهد "إِنَّمَا تَقَاتِلُونَ مِنْ نَكْثِ الْبَيْعَةِ، وَسَفْكَ الدَّمِ الْحَرَامِ، فَلَيْسَ لَه مِنْ السَّمَاءِ عَاذِرٌ... " (صفوت، دت:ج:۱، ۳۳۹) و به محق بودن جبهه خود و ترساندن شامیان ادامه می‌دهد و پس از پیروزی در حکمیت، ابتدای خطبه‌اش را چنین آغاز نمود: "فَقَدْ رَأَيْتُمْ كَيْفَ صَنَعَ اللَّهُ بِكُمْ فِي حَرْبِكُمْ عَدُوَكُمْ، جَاءَكُمْ وَهُمْ لَا تَرَوْنَ إِلَّا أَنَّهُمْ سَيَقْبِضُونَ بِيضَتَكُمْ، وَيَخْرِبُونَ بِلَادَكُمْ، مَا كَانُوا يَرَوْنَ إِلَّا أَنَكُمْ فِي أَيْدِيهِمْ" (صفوت، دت، ج: ۱: ۳۹۷) او به تفاوت و دشمنی دو جبهه دامن می‌زند و اذعان می‌کند که امام علیه‌السلام در صدد اشغال شام و ویران ساختن آن بوده‌است.

۲-۳. نظارت درونی

۱-۲-۳. تفسیر و مولف

از آنجا که معاویه خطبه‌ها را علیه امام علی علیه‌السلام ایراد می‌نمود و از آیات قرآن استمداد می‌جست؛ می‌توان گفت دو شیوه‌ی تفسیر و مولف به شکل درهم‌تنیده در سخنانش مشاهده می‌شود. مسلمانان همگی اعتقاد دارند که آیات قرآن از جانب خدا نازل شده‌است و از بُعد مولف دارای ارزش است. افزون بر این، به این دلیل که معاویه تفسیر و مصادیق مورد نظر خود را از آیات ارائه می‌داد، وجهی تفسیری آنها قابل توجه است؛ بنابراین این دو در این پژوهش ذیل یک عنوان بررسی گشته‌اند.

معاویه در اولین خطبه‌ای که در آن، خونخواهی عثمان را مطرح نمود به آیه‌ی ۳۳ سوره‌ی اسرا که درباره‌ی قصاص است، اشاره کرده، می‌گوید: " .. وَأَيُّ وِلِيِّ عَثْمَانَ وَقَدْ قَتَلَ مَظْلُومًا، وَاللَّهُ تَعَالَى يَقُولُ: وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيِهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ إِنَّهُ كَانَ مَنْصُورًا. " (صفوت، دت:ج:۱، ۳۱۱-۳۱۰) او مصداق آیه را برای خود و امام علی علیه‌السلام به کار برده و از قرآن برای رسیدن به مقصود خود استفاده می‌کند و او با استفاده از این آیه امام علیه‌السلام و یاران ایشان را قاتل و خود را ولی دم عثمان معرفی می‌کند، به شکلی که حق و توانایی قصاص را دارد. این مسئله در خطبه‌ی بعدی وی که پیراهن عثمان را درانظار عمومی به نمایش می‌گذارد نیز مشاهده می‌شود: " اللَّهُ اللَّهُ فِي دَمِ عَثْمَانَ .. فَقَدْ صَنَعَ الْقَوْمَ مَا تَعْلَمُونَ، قَتَلُوهُ ظُلْمًا وَبَغْيًا، وَقَدْ أَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى بِقِتَالِ الْفِتْنَةِ الْبَاغِيَةِ حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ " (صفوت، دت، ج: ۱: ۳۲۷) که به آیه‌ی ۹ سوره حجرات اشاره دارد: " وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا

بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَعَثَ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْآخَرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ" او با اشاره به این آیه، بار دیگر خود را در جایگاه حق می‌نشانند و شامیان را به جنگ با امام علی علیه‌السلام تشویق می‌کند و چنین به مخاطبان خود می‌رساند که تا زمانی که امام و یاران‌شان تسلیم نشده‌اند باید با ایشان جنگید تا امر خدا محقق شود. پس از این خطبه بود که مردم، خود را برای رویارویی با امیر المومنین علیه‌السلام آماده نمودند. (صفت، دت، ج: ۱: ۳۲۷)

معاویه بعد از پیروزی در حکمیت در ابتدای خطبه‌ای که در آن از بزرگان شام درباره‌ی ملک مصر مشورت می‌خواهد، ابتدا صورتی ویرانگر از دشمنانش به تصویر می‌کشد سپس این چنین به پیروزی خود اشاره می‌کند: "فردهم الله بغیظهم لم ینالوا خیراً مما أحبوا، وحاکمانهم إلی الله فحکم لنا علیهم" (صفت، دت، ج: ۱: ۳۹۷) این قسمت به آیه ۲۵ سوره احزاب اشاره دارد: "وَرَدَّ اللَّهُ الَّذِينَ كَفَرُوا بِغَيْظِهِمْ لَمْ يَنَالُوا خَيْرًا وَكَفَى اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ الْقِتَالَ وَكَانَ اللَّهُ قَوِيًّا عَزِيزًا" او در اینجا غیر مستقیم، دشمنان خود را کافر معرفی نموده و پیروزی خود را کار خدا می‌داند و از خویش، تصویری مومنانه به نمایش می‌گذارد.

۲-۲-۳. سازمان مواد علمی

باید گفت از نظر فوکو، قدرت با استتار خود در معرفت، خویش را اعمال می‌کند. (ضمیران، ۱۳۹۱ش: ۱۲۲) هرچند که با وجود پسران و خانواده‌ی درجه یک عثمان، معاویه ولی دم محسوب نمی‌شد و در نامه ۲۸ نهج البلاغه، امام علیه‌السلام دخالت او را در خونخواهی عثمان کاملاً بی‌مورد دانسته‌اند اما معاویه نماینده و کارگزار عمر و عثمان در شام بود و واسطه‌ی آشنایی مردم آن دیار با دین اسلام به حساب می‌آمد و با وجهه‌ی ظاهری تدین بر آنها حکومت می‌کرد. او پس از قتل عثمان با استفاده از همین وجهه و با استمداد از آیات قرآن، که در بخش پیشین به آن اشاره شد، توانست از شامیان بیعت گرفته و به لشکرکشی پردازد. او در واقع با حفظ ظاهر حقیقت‌مدارانه و مراعات گفتمان اسلامی شام به خواسته‌اش رسید.

۳-۳. صلاحیت گفتمان

معاویه با استناد به اینکه کارگزار خلیفه دوم و سوم بوده‌است به خود حق داد که در قتل عثمان خود را ولی دم بداند و وارد حیطة‌ی دشمن‌شناسی شده و به مردم خط مشی بدهد. او

در اولین خطبه اذعان نمود: "أيتها الناس قد علمتم أنني خليفة أمير المؤمنين عمر بن الخطاب، وأمير المؤمنين عثمان بن عفان عليكم، وأني لم أقم رجلاً منكم على خزية قط وأني ولي عثمان وقد قتل مظلوماً... وأنا أحب أن تعلموني ذات أنفسكم في قتل عثمان" (صفوت، دت:ج ۱، ۳۱۰) وی در اینجا سعی داشت قدرت را از انتساب به دست خلیفه دوم و سوم فراهم آورد؛ بنابراین خود را صاحب حق بداند که وارد گفتمان سیاسی اسلامی شود و در آن نقش ایفا کند. معاویه در ادامه به کشته شدن عثمان اشاره می‌کند تا بدین وسیله احساسات مردم را با خود همراه نماید. می‌توان گفت او در این خطبه با معرفی خود به عنوان کارگزار خلیفه دوم و سوم و مظلوم قرار گرفتن عثمان و بیان همدردی با ایشان در قتل عثمان، توانست به گونه‌ای شامیان را با خود همراه کند که مال و جان‌شان در راه بیعت خود بذل کنند. (همان)

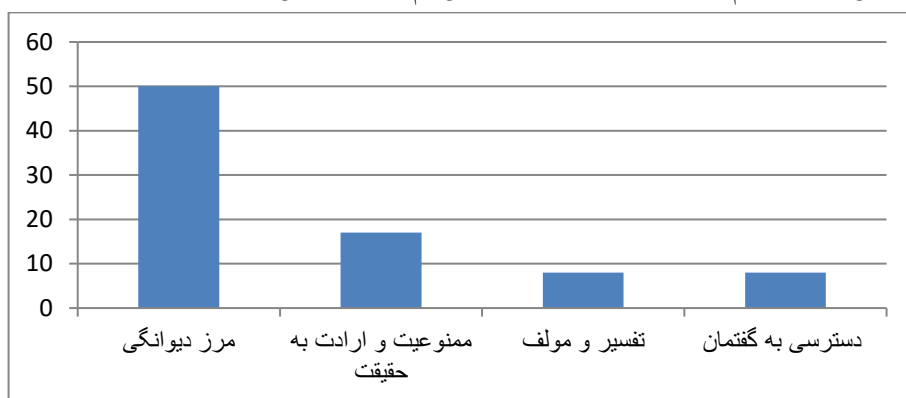
در خطبه‌ی بعدی، زمانی که پیراهن عثمان و نامه‌ی همسرش به دست معاویه رسید او به شکل همگانی اعلام کرد: "يا أهل الشام، الله الله في دم عثمان، فأنا وليه وأحق من طلب بدمه، وقد جعل الله لولي المقتول ظلماً سلطاناً" (صفوت، دت، ج ۱: ۳۲۷) در اینجا با مکرر کردن تصور مردم نسبت به امیرالمومنین علیه‌السلام و به حق نشان دادن حکومت شام و مردم آن دیار، خود را دارای کفایت لازم دانست که وارد گفتمان سیاسی شود و قدرت را به دست گیرد. او در این خطبه چندان به دلایل ولی دم دانستن خویش اشاره‌ای نکرد و اینگونه به نظر می‌رسد که با تهییج احساسات مردم (مخصوصاً با قرار دادن پیراهن خونین عثمان بر منبرش) توانست حرف به خواسته‌اش برسد.

نتیجه

فوکو برای پایه‌ریزی و به قدرت رسیدن یک گفتمان سه روش بیرونی و سه روش درونی و صلاحیت گفتمان را لازم می‌داند. روش‌های بیرونی به‌عنوان شیوه‌های طرد یا کناره‌گذاری شناخته می‌شود که در سخنان معاویه به وفور به کار رفته‌است؛ مثلاً با ممنوعیت مدح امیرالمومنین و به حق نشان دادن خود، سعی در جلب نظر شامیان داشت و گفتمانی اموی در آنجا پدید آورد که موجب بی‌خبری ساکنانش از اسلام واقعی و جنگ با علی علیه‌السلام شد. معاویه از روش عقل در برابر دیوانگی یا خود در برابر دیگری بسیار بهره برد؛ بدین معنا که همواره سعی داشت در ضمن خطبه‌ها، خود و مردم شام را مسلمانان واقعی معرفی کرده و امام

عليه السلام و یاران شان را پیمان شکن، قاتل عثمان و درصدد آشوب و جنگ و به بار آوردن خرابی به تصویر کشد.

روش های درونی که نظارت گفتمان بر خود به شمار می آید نیز در خطبه ها مشاهده می شود؛ مثلا معاویه با استمداد از آیات قرآن و ارائه ی تفاسیر و مصادیق دلخواه خود توانست نظر شامیان را برای جنگ با امیرالمومنین علیه السلام جلب کند؛ همچنین روش سازمان مواد علمی نیز مشاهده می شود؛ زیرا معاویه، پیش از قتل عثمان، با وجهی ظاهری تدین چنان گفتمانی در شام به وجود آورده بود که تمام ادعاهای وی علیه امام به عنوان واقعیت و دین، مورد پذیرش قرار می گرفت. افزون بر این، از آنجا که صلاحیت ورود به گفتمان در آن دیار در دست امویان قرار داشت؛ معاویه از موقعیت پیشین خود به عنوان کارگزار عمر و عثمان در شام و کسی که ساکنان آنجا را با اسلام آشنا نموده بود، استفاده کرد و به شکل جدی وارد گفتمان سیاسی جهان اسلام گشت و به ناحق خود را ولی دم عثمان معرفی نمود.

نمودار (۱) فراوانی روش های پایه ریزی گفتمان قدرت در جملات معاویه

پی نوشت

- ۱- باید گفت انتقاداتی به این رویکرد فوکو وجود دارد مثلا فردریک جیمسون، فیلسوف مارکسیست آمریکایی، به اعتقاد فوکو از حقیقت خرده گرفته است. او می گفت اگر فوکو درباره ی عدم امکان حقیقت، حقیقت را می گوید، همه ی حقایق محل تردید خواهند بود.
- ۲- نظریه ی قدرت فوکو نیز محل مناقشه قرار گرفت. نوام چامسکی در گفت گو با فوکو به فطرت انسانی و اصولی ذاتی اشاره داشت که می توانند هدایتگر رفتار اجتماعی و فکری انسان باشد اما فوکو وظیفه ی افراد را نه ایجاد عدالت بلکه مواجهه با قدرت می دانست. از نظر فوکو عدالت، شکل دهی

دوباره‌ی قدرت است. از طرفی دیگر ژان بودریار در مقاله‌ی خود به اسم «فوکو را فراموش کن» بر تاکید زیاد فوکو بر قدرت به‌عنوان اصل غایی و تام، انتقاد کرده‌است.

منابع

کتاب‌ها

- البلاذری، أحمد بن یحیی، (۱۴۱۷ق)، أنساب الأشراف، تحقیق: سهیل زکار وریاض الزرکلی، بیروت، دار الفکر
- تیلور، استفنی، (۱۳۹۷ش)، تحلیل گفتمان چیست؟، ترجمه: عرفان رجبی پور و پدرام منیعی، نشر نویسه پارسی، تهران
- جعفریان، رسول، (۱۳۸۱ش)، حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم السلام، ج ۱، قم، انصاریان
- دانیالی، عارف، (۱۳۹۳ش)، میشل فوکو؛ زهد زیبایی‌شناسانه به‌مثابه‌ی گفتمان ضد دیداری، تهران، تیسرا
- دریفوس، هیوبرت و رابینو، پل، (۱۳۷۶ش)، میشل فوکو فراسوی ساختگرایی و هرمونوتیک، ترجمه: حسین بشریه، تهران، نشر نی
- فوکو، میشل، (۱۳۷۸ش)، نظم گفتار، ترجمه: باقر پرهام، تهران، آگاه
- _____ (۱۳۷۸ش)، مراقبت و تنبیه تولد زندان، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهانانیده، تهران، نشر نی
- _____ (۱۳۹۸ش)، باید از جامعه دفاع کرد: درس گفتارهای کلژ دو فرانس، ترجمه: رضا نجف‌زاده، تهران، اختران
- _____ (۱۳۹۶ش)، تناثر فلسفه: گزیده‌ای از درس گفتارها، کوتاه‌نوشت‌ها، گفت‌وگوها و ...، ترجمه: نیکو سرخوش و افشین جهانانیده، تهران، نشر نی
- قهرمانی، مریم، (۱۳۹۲ش)، ترجمه و تحلیل انتقادی گفتمان: رویکرد نشانه‌شناختی، تهران، بی‌نا
- صفوت، احمد زکی، (دت)، جمهره الخطب فی العصور العربیة الزاهرة، ج ۱، بیروت ۱، مکتبه‌العلمیة
- صلح‌جو، علی، (۱۳۷۷ش)، گفتمان و ترجمه، تهران، نشر مرکز
- ضیمران، محمد، (۱۳۸۷ش)، میشل فوکو: دانش و قدرت، تهران، هرمس
- المسعودی، علی بن الحسین، (۱۴۲۵ق)، مروج الذهب و معادن الجواهر، المجلد الثالث، صیدا- بیروت، المکتبه‌العصریة

- مشکور، محمدجواد، (١٣٧٩ش)، تاریخ شیعه و فرقه‌های اسلامی، چاپ ششم، تهران، انتشارات اشراقی
- مکاریک، ایرنا ریما، (١٣٨٣ش)، دانش‌نامه‌ی نظریه‌های ادبی معاصر، ترجمه: مهرا ن مهاجر و محمد نبوی، تهران، آگه
- میلز، سارا، (١٣٩٧ش)، گفتمان، ترجمه: موسسه‌ی خط ممتد اندیشه، بی‌مک، نشر نشانه
- هوراکس، کریس، (١٣٨٧ش)، فوکو: قدم اول، ترجمه: پیام یزدانجو، تهران، پردیس دانش
- یورگنسن، ماریان و فیلیس، لوئیز، (١٣٨٩ش)، نظریه و روش در تحلیل گفتمان، ترجمه: هادی جلیلی، تهران، نشر نی

مجلات

- فرامرزی و دیگران (١٣٩٧ش) «چهره‌های جنون؛ از فوکو به ابن حیب نیشابوری»، دو فصلنامه‌ی شناخت، ٧٩ دانشگاه شهید بهشتی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، (از ص ٧٥ تا ص ١٠٧)
- محمدیگی، سپیده و کلانتری، عصمت (١٣٩٦ش) «تاثیر اوضاع اجتماعی مردم دمشق در اطاعت پذیری از یزید بن معاویه»، دانشکده ادبیات و علوم انسانی - دانشگاه اصفهان، (از ص ٨٣ تا ص ١٠١)

references

Books

- Al-Baladhuri, Ahmad bin Yahya. (1996). *Ansab al-Ashraf* [Lineage of the Nobles]. Edited by: Suhayl Zakar and Riyad al-Zirkili. Beirut: Dar al-Fikr.
- Taylor, Stephanie. (2018). *What is Discourse Analysis?*. Translated by: Irfan Rajabipour and Padram Maneei. Tehran: Naviseh Parsi.
- Jafarian, Rasul. (2002). *The Intellectual and Political Life of the Shiite Imams, Peace Be Upon Them*. Vol. 1. Qom: Ansarian.
- Daniali, Aref. (2014). *Michel Foucault; Aesthetic Asceticism as Anti-Visual Discourse*. Tehran: Tisa.
- Dreyfus, Hubert, and Rabinow, Paul. (1997). *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Translated by: Hossein Bashiriye. Tehran: Nashr-e Ney.
- Foucault, Michel. (1999). *The Order of Discourse*. Translated by: Baqir Parham. Tehran: Agah.
- ----- (1999). *Discipline and Punish: The Birth of the Prison*. Translated by: Niku Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Nashr-e Ney.

- -----, (2019). *Society Must Be Defended: Lectures at the Collège de France*. Translated by: Reza Najafzadeh. Tehran: Akhtaran.
- -----, (2017). *Theatre of Philosophy: A Selection of Lectures, Short Writings, Interviews, etc.*. Translated by: Niku Sarkhosh and Afshin Jahandideh. Tehran: Nashr-e Ney.
- Ghahremani, Maryam. (2013). *Translation and Critical Discourse Analysis: A Semiotic Approach*. Tehran: Bina.
- Safwat, Ahmad Zaki. (n.d.). *Jamharat al-Khutab fi al-'Usur al-'Arabiyya al-Zahira* [A Collection of Orations from the Flourishing Arab Ages]. Vol. 1. Beirut: Al-Maktaba al-'Ilmiyya.
- Solhjoo, Ali. (1998). *Discourse and Translation*. Tehran: Nashr-e Markaz.
- Zimran, Mohammad. (2008). *Michel Foucault: Knowledge and Power*. Tehran: Hermes.
- Al-Mas'udi, Ali bin al-Husayn. (2004). *Muruj al-Dhahab wa Ma'adin al-Jawhar* [The Meadows of Gold and Mines of Gems]. Volume 3. Sidon-Beirut: Al-Maktaba al-'Asriyya.
- Mashkoo, Mohammad Javad. (2000). *The History of Shiism and Islamic Sects*. 6th Edition. Tehran: Eshraghi Publications.
- Makaryk, Irena Rima. (2004). *Encyclopedia of Contemporary Literary Theory*. Translated by: Mehran Mohajer and Mohammad Nabavi. Tehran: Agah.
- Mills, Sara. (2018). *Discourse*. Translated by: The Extended Line of Thought Institute. Place not indicated: Nashr-e Neshaneh.
- Horrocks, Chris. (2008). *Foucault: A Graphic Guide*. Translated by: Payam Yazdanjou. Tehran: Pardis-e Danesh.
- Jørgensen, Marianne, and Phillips, Louise. (2010). *Discourse Analysis as Theory and Method*. Translated by: Hadi Jalili. Tehran: Nashr-e Ney.

Articles

- Faramarzi et al. (2018). "Faces of Madness; From Foucault to Ibn Habib al-Naysaburi". *Shenakht Journal*, No. 79, Shahid Beheshti University, Faculty of Literature and Humanities, (pp. 75-107).
- Mohammadbigi, Sepideh and Kalantari, Esmat. (2017). "The Impact of the Social Conditions of the People of Damascus on Obedience to Yazid bin Mu'awiyah". *Faculty of Literature and Humanities - University of Isfahan*, (pp. 83-101).

تحليل خطب معاوية بعد اغتيال عثمان حتى توقيع اتفاقية الصلح مع الامام

الحسن (عليه السلام) في ضوء نظرية فوكو في تحليل الخطاب

نوع المقالة: أصلية

كوثر توكللي قوجاني^١، مرضيه آباد*^٢

١. طالبة الدكتوراه في قسم اللغة العربية و آدابها، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة فردوسي مشهد

٢. الأستاذة المشاركة في قسم اللغة العربية وآدابها، كلية الآداب والعلوم الإنسانية، جامعة فردوسي مشهد

تاريخ قبول البحث: ١٤٠٤/٠٥/٠٦

تاريخ استلام البحث: ١٤٠٣/٠٣/٠٣

الملخص

تتناول هذه الدراسة خطب معاوية بن أبي سفيان منذ اغتيال عثمان حتى الصلح مع الإمام الحسن (عليه السلام) في ضوء تحليل فوكو لخطاب السلطة. فقد اعتبر السلطة ظاهرة غير مرئية توجد في علاقات غير متكافئة وتعزز نفسها من خلال سياسات وضوابط محددة. وبما أن هناك عبئاً مهممة في الدراسات التاريخية التحليلية وبما أنّ مقتل عثمان وبداية خلافة الامام علي (عليه السلام) يعتبران نقطتين مفصليتين في تاريخ الاسلام، يمكن أن توفر هذه الدراسة رؤية جديدة للأحداث. ففي هذا الوقت استطاع معاوية أن يستميل رأي الشاميين للقتال مع أمير المؤمنين ويورد نفسه بجديّة في الخطاب السياسي الإسلامي. وتظهر خطبه في ذلك الوقت أنه تمكن من الوصول إلى هدفه دون أن يشك فيه الشاميون وفي النهاية استطاع علي استفزازهم وإثارتهم علي الامام عليه السلام باستخدام خطاب وسياسة خاصة. واخترنا لهذا البحث منهج الوصفي التحليلي وقد تم أيضاً استخدام التحليل الإحصائي حيث درسنا فيه خطب معاوية في الفترة التي تلت اغتيال عثمان إلى ما قبل توقيع معاهدة السلام مع الامام الحسن عليه السلام على أساس تحليل الخطاب عند فوكو وأساليبه في رصد الخطاب. وتظهر نتائج البحث أن معاوية، بالإضافة إلى أسلوب المنع من الكلام، استخدم مظاهر الميل الي الحق التي تناسب وخطاب بني أمية في الشام وتفسير القرآن بالرأي وبطريقة خاصة فقد استخدم أسلوب العقل ضد الجنون أو النفس ضد الآخرين، وبتعميق العداوة بين الجبهتين وصل إلى هدفه.

الكلمات الرئيسية: معاوية، خطاب فوكو، السلطة، الشام.

* الكاتب المسؤول: mabad@ferdowsi.um.ac.ir